

Vladimir Karabalić
Zagreb

O konvencionalnosti izvanjezičnih formi izraza s pozicija teorije govornog čina

Jedan od glavnih teoretskih problema koji se postavljaju kod analize tzv. neverbalne komunikacije iz perspektive teorije govornog čina jest konvencionalnost pojedinih oblika izvanjezičnog izraza u određenim tzv. ilokucijskim ili ilokutivnim značenjima. Nakon sažeta prikaza kako je u teoriji govornog čina ekspliciran pojam konvencionalnosti egzemplarno su rekonstruirani konvencionalni i nekonvencionalni načini upotrebe nekih izvanjezičnih oblika izraza: geste *slegnuti ramenima*, smijeha, šutnje, tjelesne distance prema sugovorniku, te takvih oblika kao što su *zviždanje* ili *podizanje ruke* (u značenju npr. *izviždati nekoga* odnosno *glasovati*).

1. Uvod: Osnove pragmatičke semantike

1.1 Sadržaj jezičnog znaka vs. njegova uporaba

Za razliku od npr. strukturalističke semantike jezičnog znaka usmjerene prvenstveno na sadržaj ili označeno (*signifié* po de Saussureu) nekom jezičnom formom ili označiteljem (*signifiant*), u središtu zanimanja lingvističke pragmatike jest uporaba jezika u komunikativne svrhe, koja se time promatra kao vrsta djelatnosti, a značenje pojedinih jezičnih izraza rekonstruira se s gledišta njihovih djelatnih potencijala koje imaju na osnovi odgovarajućih konvencija: u koje se sve komunikativne svrhe jedan određeni jezični izraz konvencionalno može rabiti i pod kojim uvjetima?

1.2 Svrhovitost kao zajednička osobina jezičnih i izvanjezičnih radnji. Pojam ilokucije kao eksplikans jezične radnje. Izvanjezične radnje s ilokutivnom vrijednošću.

O spomenutim konvencijama bit će još opširno riječi u ovom članku, a u ovom uvodnom poglavlju samo ćemo napomenuti da konvencionalnost jezičnih

i — čime se posebno bavi ovaj članak — jednog dijela izvanjezičnih sredstava vršenja komunikacijske radnje predstavlja prvu bitnu razliku prema drugim svrhovitim djelatnostima u najširem smislu kao što je npr. potrčati i tako još stići autobus koji se upravo sprema krenuti, ili npr. ležati na suncu želeći dobiti boju, itd.

Sljedeća bitna razlika između jezičnih i izvanjezičnih svrhovitih radnji u najširem smislu kao što su zadnjenavedene odnosi se na specifične svrhe ili ciljeve jezičnih prema onima izvanjezičnih radnji.

Te svrhe su s jedne strane u pravilu komunikativne. Nekomunikativna, monološka uporaba jezika je ili izvedena iz komunikativne¹ ili se uopće i ne radi o *uporabi* jezika, tj. svrhovitoj odnosno intencionalnoj djelatnosti, kao što je npr. slučaj kod spontanog izraza osjećaja.

Svrhe jezičnih radnji su s druge strane i po svom sadržaju specifične i mogu se u ovom smislu globalno podijeliti na dva tipa: mi govorimo ili s ciljem da naš sugovornik nešto učini, što je konstitutivno tipsko obilježje tzv. direktivnih jezičnih radnji² (molbe, zahtjevi, naredbe, pitanja, i sl.), ili s ciljem da sugovorniku nešto damo do znanja — npr. tijek nekog događaja (izvješća) ili neko trenutno ili buduće stanje stvari (tvrdnje, predviđanja), ili neke vlastite djelatne namjere (obećanja, prijetnje, prisege) ili emocionalna stanja (psovanje, naricanje, ispričavanje, itd.). Ove različite komunikativne vrijednosti ili smislovi jezičnih radnji (molbe, izvješća, tvrdnje, obećanja, isprike, i dr.) koji su tipski bitno određeni navedenim komunikativnim svrhama ili ciljevima obuhvaćeni su u teoriji govornog čina kao jednoj od najistaknutijih disciplina unutar lingvističke pragmatike pojmom **ilokutivnog ili ilokucijskog čina** (amer. *illocutionary*), kojemu će i u ovome tekstu pripadati jedno od središnjih mjesta.

Druge ciljeve naprotiv, kao što su npr. gore spomenuti stići na autobus ili pocrnjati na suncu, ne možemo ostvariti jezičnim radnjama.³ A obratno navedene komunikativne ciljeve karakteristične za jezične radnje možemo pod određenim uvjetima (pokušati) ostvariti i izvanjezičnim sredstvima izraza, npr. pokazati nekome vrata (zahtjev da napusti prostoriju), kimnuti ili odmahnuti glavom u znak odobravanja odnosno negodovanja, nasmijati se i tako izraziti radost ili pak npr. odbijanje (*Vaš prijedlog je smiješan!*), itd. Ovakvi izvanjezični oblici izraza kojima se pod određenim uvjetima mogu vršiti ilokutivni čini, tj. koji se u određene komunikativne svrhe mogu rabiti umjesto jezičnih oblika izraza, predmet su ovoga članka. Zbog ograničenog prostora bit će razmatran tek jedan od teoretskih problema koji se postavljaju kad se tzv. neverbalna komunikacija pokušava funkcionalizirati s navedenog ilokucijskog gledišta, tj. iz perspektive klasične teorije govornog čina: bit će razmatrana konvencionalnost izvanjezičnih sredstava za vršenje ilokutivnih činova.

1 v. o tome Karabalić (1994: pogl. II. 1.2.2)

2 usp. Searle (1979a)

3 Osim ako ne raspoložemo nadnaravnim moćima, usp. iz poznate priče *Sezame, otvori se!*, ili iz Knjige postanka: »Bog reče: Neka bude svjetlo. — I bi svjetlo«, itd.

2. Konvencionalnost jezičnog izraza prema teoriji govornog čina

Za razliku od intencionalističkog tumačenja značenja Griceova tipa⁴ u teoriji govornog čina naglašava se da sama intencija govornika da njegov izraz ima određeno značenje nije dostatna za objašnjenje značenja tog izraza; drugi bitni moment jest konvencionalnost izraza u dotičnom značenju:

Značenje nije samo stvar intencije, ono je barem ponekad i stvar konvencije. Moglo bi se reći da po Griceu ispada da svaka rečenica može biti upotrijebljena u bilo kojem značenju, pod uvjetom da okolnosti omogućuju primjerene intencije. Ali ovo ima za posljedicu da značenje rečenice postaje tek još jednom od okolnosti.⁵

U Searleovu alternativnom objašnjenju značenja navedeni element konvencionalnosti obuhvaćen je pojmom pravila za uporabu određenog jezičnog izraza koja su poznata i govorniku i njegovu »slušatelju«:

Najjednostavniji slučajevi značenja su oni kada govornik izreče rečenicu i misli točno i doslovno to što kaže. U takvim slučajevima govornik intendira proizvesti određeni ilokucijski učinak u slušatelju, te intendira proizvesti ovaj učinak time što daje do znanja slušatelju da intendira proizvesti navedeni učinak, te intendira dati do znanja slušatelju tu svoju intenciju na osnovi slušateljeva poznavanja pravila za uporabu dotične rečenice.⁶

Ova pravila izvedena su po Searleu (1969: pogl. 3) iz konstitutivnih uvjeta za ilokutivni čin koji govornik vrši svojim izrazom, tj. uporabom određene jezične forme (*the illocutionary force indicating device*):

Da bismo analizirali ilokutivni čin obećanja, pitat ću koji su uvjeti nužni i dostatni da bi čin obećanja bio izvršen uspješno i pravilno izričajem dane rečenice. /.../

Ako dobijemo takav niz uvjeta, možemo izvesti iz njih niz pravila za

4 usp. Grice (1957) i (1968)

5 Meaning is more than a matter of intention, it is also at least sometimes a matter of convention. One may say that on Grice's account it would seem that any sentence can be uttered with any meaning whatever, given that the circumstances make possible the appropriate intentions. But that has the consequence that the meaning of the sentence then becomes just another circumstance. (Searle 1969: 45)
Ovaj kao i daljnje američke te njemačke citate na hrvatski je preveo VK.

6 The simplest cases of meaning are those in which the speaker utters a sentence and means exactly and literally what he says. In such cases the speaker intends to produce a certain illocutionary effect in the hearer, and he intends to produce this effect by getting the hearer to recognize his intention to produce it, and he intends to get the hearer to recognize this intention in virtue of the hearer's knowledge of the rules that govern the utterance of the sentence. (Searle 1979b: 30)

uporabu jezičnih pokazatelja ilokutivne vrijednosti. /.../ Naše istraživanje će prema tome služiti dvostrukoj filozofskoj svrsi. Ustvrdjujući niz uvjeta za izvođenje određenog ilokutivnog čina, ponudili smo objašnjenje ovog pojma i isto tako utrli put za drugi korak, formulaciju pravila.⁷

Ispunjenost uvjeta za izvršenje dotičnog ilokutivnog čina Searle objašnjava kao sadržaj značenjskih intencija (*meaning intentions*) govornika, povezujući tako dvije najpoznatije teorije značenja u modernoj filozofiji:

Prvi pristup, koji ima svoje blisko podrijetlo u Fregeu i Wittgensteinovu *Traktatu*, a u Davidsonovim radovima dobiva svoje najutjecajnije suvremeno tumačenje, izvodi se u biti od pretpostavke da je znati značenje jedne tvrdnje isto što i znati pod kojim uvjetima je ona istinita ili pogrešna. Ovaj pristup povezuje značenje s uvjetima istinitosti.⁸

Drugi pristup, koji ima svoje suvremeno podrijetlo u djelu kasnog Wittgensteina i Austina, a suvremena utjecajna verzija kojega su Griceovi radovi, vidi značenje u bitnoj svezi s pojmovima kao što su uporaba i intencija. Da bismo ih nekako označili, nazovimo ove teorije 'teorije korespondencije' odnosno 'intencionalističke teorije'.

/.../ Značenjske intencije govornika, za koje intencionalisti inzistiraju da čine 'suštinu' značenja, lako se mogu obrazložiti u terminima korespondentnih uvjeta za uspjeh izričaja kakvima se bave teoretičari korespondencije.⁹

7 In order to give an analysis of the illocutionary act of promising I shall ask what conditions are necessary and sufficient for the act of promising to have been successfully and non-defectively performed in the utterance of a given sentence. [...]
If we get such a set of conditions we can extract from them a set of rules for the use of the illocutionary force indicating device. [...] Our inquiry will therefore serve a double philosophical purpose. By stating a set of conditions for the performance of a particular illocutionary act we shall have offered an explication of that notion and shall also have paved the way for the second step, the formulation of the rules. (1969: 54f.)

8 Searle proširuje analizu i na druge tipove značenja (ilokucijskih činova):
/.../ slično tomu znati značenje jedne naredbe je barem djelomično isto što i znati pod kojim uvjetima se ona poštuje ili ne poštuje; znati značenje jednog obećanja je barem djelomično isto što i znati pod kojim će se uvjetima ono održati ili prekršiti. (1986: 226)

9 The first approach, which has its near ancestry in Frege and Wittgenstein's TRACTATUS and receives its most influential recent exposition in Davidson's writings derives from the inside that to know the meaning of a statement is to know under what conditions it is true or false. This approach associates meaning with truth conditions.
The second approach, which has its recent ancestry in the work of the later Wittgenstein and Austin, and receives a recent influential version in Grice's writings, sees meaning as essentially tied to such notions as use and intention. Just to have labels we might call these theories 'correspondence theories' and 'intentionalist theories' respectively.
[...] /T/he meaning intentions of the speaker, which the intentionalists insist are the 'essence' of meaning, are easily specified in terms of the correspondence conditions on the success of the utterance, as specified by the correspondence theorists. (1986: 225f.)

Prikažimo sve to na jednom primjeru. Kaže li govornik *Pada kiša*, on intencijom svoj izričaj po Searleu kao tvrdnju, tj. intencijom da su konstitutivni uvjeti za ovaj tip govornog čina ispunjeni, naime prije svega da je istinito da pada kiša. Tvrdnja je konvencionalno »doslovno značenje« (*literal meaning*) izričaja navedene rečenice, koje je po Searleu naznačeno takvim jezičnim odnosno gramatičkim sredstvima kao što su u ovom slučaju izjavni način i intonacija (za razliku od npr. upitnog načina i intonacije u *Pada kiša?*).

Primatelj govornog čina može rekonstruirati značenjsku intenciju govornika da se radi o tvrdnji, tj. intenciju da su konstitutivni uvjeti za ovaj tip govornog čina ispunjeni, na osnovi poznavanja pravila uporabe za navedene jezične naznačitelje tvrdnje, a koji uvjeti odgovaraju konstitutivnim uvjetima za ilokutivni čin ovog tipa, i time razumjeti govorni čin kako ga je govornik intencijom. Ili da to formuliramo s gledišta govornika: njegovo očekivanje da će ga sugovornik razumjeti temelji se na pretpostavci da sugovornik poznaje spomenute konvencionalne uvjete uporabe navedene rečenice, drugim riječima da obojica govore istim jezikom (u ovom slučaju hrvatskim). Ako međutim govornik rečenicom *Pada kiša* želi npr. reći sugovorniku, koji se recimo upravo sprema izići, da ponese kišobran, on po Searleu (1979b) uporabom te rečenice u ovim okolnostima misli¹⁰ više nego što doslovno kaže, naime osim ustvrditi odnosno pripočiti sugovorniku da pada kiša još mu i savjetovati da ponese kišobran. Ovo posljednje značenje je po Searleu »indirektno« i sugovornik ga može razumjeti samo na osnovi poznavanja konkretne govorne situacije, a ne konvencionalnog značenja navedene rečenice. Zbog toga uporaba navedene rečenice u značenju savjeta predstavlja jedan poseban vid nekonvencionalne uporabe jezika, jer ovo značenje nije sistemsko (nije na *type*- ili, u desaussureovskoj terminologiji, *langue*-razini), nego proizlazi iz određenih situacijskih, *token*- ili *parole*-varijabli.¹¹

No ostanimo u području pragmatičke semantike, tj. konvencionalne uporabe jezičnih sredstava na razini *langue*. Pravila te uporabe proizlaze po Searleu, kao što je gore citirano, iz uvjeta radnje koji su konstitutivni za ilokutivne čine vršene jezičnim sredstvima. Uzmimo za drugi primjer jezični izraz osje-

10 u smislu engl. *meaning intentions*, hrv. *značenjske intencije*; pripadajući glagol *to mean* na hrvatski se samo orijentacijski može prevesti s *misлити*, isto kao i npr. na francuski ili njemački:

Glagol 'mean', a posebno pripadajuća imenica 'meaning', stalni su izvori pometnje; i ja ne vjerujem da oni na odgovarajući način izražavaju pojam koji ja pokušavam analizirati. Uzgred rečeno treba primijetiti da se 'mean' ne može lako prevesti ni na francuski ni njemački. Ovaj glagol nema točnog ekvivalenta niti u 'meinen', 'bedeuten', niti u 'vouloir dire' ili 'signifier'. (Searle 1986: 209)

11 Searle (1969: pogl. I) se izričito poziva na navedenu de Saussureovu dihotomiju *langue* vs. *parole* i smatra svoju teoriju govornog čina na razini *langue*. De Saussureovoj dihotomiji odgovaraju u pragmatičkoj lingvistici odnosno filozofiji jezika tzv. *pragmatic semantics*, koja se bavi pragmatičkim (ilokutivnim) značenjem izričaja na razini *langue*, nasuprot *pragmatic pragmatics*, koja u objašnjenje značenja uvodi i varijable konkretne govorne situacije kao što je u gornjem primjeru namjera sugovornika da izide, a vani pada kiša, tako da rečenica *Pada kiša* u ovoj situaciji može značiti savjet sugovorniku da ponese kišobran, ili da uopće ne izlazi van jer pada kiša, i sl.

ćaja. Ovaj tip jezične radnje¹² konstituiran je za razliku od drugih tipova¹³ samo jednim nužnim pravilom: intencijom govornika da njegov izričaj bude izraz emocije *E* u svezi s nekim stanjem stvari *p*:

Za pojam izraza međutim, za razliku od pojma reprezentacije, nema drugog uvjeta za uspjeh doli intencije da izričaj treba biti izraz dotičnog psihičkog stanja. /.../ Stoga dolazimo do sljedećeg tautološkog prikaza nužnog uvjeta za ekspresivne jezične činove:

Govornik je rekao *X* i mislio time izraziti svoje stanje *E* glede stvari *P* nužno je uvjetovano sljedećim:

Rekavši *X* govornik je intendirao da taj izričaj bude izraz njegova stanja *E*, uz pretpostavku da je *P* zaista slučaj.¹⁴

U skladu s time jedino pravilo za uporabu konvencionalnih jezičnih sredstava za izraz osjećaja bit će da govornik osjeća *E* u svezi s *p*. O tome piše Alston (1964), uz Searlea i Austina još jedan klasik teorije govornog čina.

Alston razmatra dva formalno suprotna tipa konvencionalnog jezičnog izraza osjećaja u engleskom jeziku: s jedne strane rečenice sa strukturom *I am E*, gdje *E* stoji za naziv emocije (u različitim gramatičkim oblicima, usp. *Tužan sam*, *To mi je zadovoljstvo*, *Drago mi je*, *To me veseli*), a s druge strane uzvike, pod kojima prema Tugendhatovu (1979: 127) komentaru »treba razumjeti sve konvencionalne izraze emocionalnih stanja koji nisu predikativno raščlanjeni«, usp. Alstonove primjere *Wonderful!*, *Great!*, *What a tremendous plan!*, *How revolting!* itd. Alstonova teza glasi: za uporabu kako navedenih rečenica tako i odgovarajućih uzvika postoji pravilo iste vrste, naime: ako govornik pod određenim uvjetima upotrijebi rečenicu navedene forme ili odgovarajući uzvik, tada njegov izričaj vrijedi kao izraz emocije *E* zbog nekog stanja stvari *P* na osnovi pravila da se ta rečenica odnosno uzvik konvencionalno upotrebljavaju kad govornik osjeća *E*. Zbog tog pravila uporabom navedenih rečenica odnosno uzvika govornik se obvezuje da u svezi s *P* osjeća *E*. A ako ne osjeća, što se može pokazati na njegovu ostalom (jezičnom) ponašanju — Alstonov primjer je kad netko kaže *Your plan is completely without merit* nakon što je uzviknuo *Bully!*,

12 Na ovom mjestu ćemo pretpostaviti da je tu zaista riječ o radnji, dakle intencionalnom izrazu, iako je izraz osjećaja, kao što je poznato iz komunikativne prakse, često spontan, neintencionalan.

13 prema taksonomiji u Searle (1979a): asertivni (tvrdnje, izvješća, predviđanja, i dr.), direktivni (zahtjevi, molbe, naredbe, i dr.), komisivni (obećanja, prijetnje, prisege, i dr.) i deklarativni tipovi (proglasi, imenovanja, i dr.)

14 With the concept of expression, however, unlike the concept of representation, there is no condition for success other than the intention that the utterance should be an expression of the relevant psychological state. [...] Therefore the following tautological statement of a necessary condition for expressives emerges.

S uttered X and meant it as an expressive of a state E about the state of affairs that p has a necessary condition that:

In the U of X, S intended that the U of X be an expression of E, presupposing that p. (Searle 1986: 222)

a koji je uzvik u engleskom konvencionalni izraz oduševljenja — prestupio je protiv navedenog pravila uporabe za ovaj uzvik:

Kada otkrijemo da netko tko je rekao *Bully!* uistinu nije oduševljen onim o čemu je riječ, reagirat ćemo ili dajući mu daljnju pouku u jeziku, ili koreći ga zbog neiskrenosti, ili predbacujući mu da ne misli to što kaže, sve ovisno o okolnostima u kojima je izraz pogrešno upotrijebljen, baš kao što bismo reagirali i u slučaju pogrešne uporabe rečenice *Oduševljen sam time /.../*.¹⁵

Pogledajmo sada kako odnosno funkcionira li ovo tumačenje konvencionalnog jezičnog izraza i kad se primijeni na izvanjezični izraz.

3. Konvencionalni izvanjezični izraz

Isto pravilo koje vrijedi za uporabu rečenica *I am E* i odgovarajućih uzvika vrijedi po Alstonu i za uporabu jednog dijela izvanjezičnih sredstava izraza, koja prema tome predstavljaju konvencionalne forme izraza u istom smislu kao i navedena jezična sredstva. Jedan Alstonov primjer za takva konvencionalna izvanjezična sredstva je gesta *slegnuti ramenima*:

Jer čini se da dio izvanjezičnog ponašanja ima status izraza osjećaja ili stavova na osnovi istih onih pravila po kojima su to i rečenice. Tako je u određenom društvu moguće da je slijeganje ramenima u određenoj situaciji vođeno pravilom da znači izraz ravnodušnosti.¹⁶

Ako se pokaže da netko tko slegne ramenima ne osjeća ravnodušnost (*indifference*), kako Alston imenuje konvencionalno značenje ove geste, on prestupa protiv njezina pravila uporabe:

To znači da je moguće da se u nekom društvu slijeganje ramenima u određenoj situaciji bez osjećanja ravnodušnosti smatra pogrešnom uporabom u istom smislu kao i kad netko kaže *Pa što onda?*, a da nije uistinu ravnodušan. Pitanje do koje mjere je takva nejezična komunikacija vo-

15 When we discover that someone who said 'Bully!' really has no enthusiasm for what was under discussion, we will respond either by giving him further instruction in the language, reprimanding him for insincerity, or taking him to task for not having his mind on what he is saying, depending on the circumstances of the misuse, just as we do in the case of a deviant utterance of 'I am very enthusiastic about that' /.../. (Alston 1964: 25)

16 For it seems that there are pieces of nonlinguistic behaviour which have the status of expressing feelings or attitudes by the operation of rules in just the way in which sentences do. Thus in a certain society it may be the case that a shrug of the shoulders in a certain kind of situation is assigned by rule to the expression of indifference (Alston, 27).

dena pravilima prisutna u našem i u drugim društvima od znatnog je interesa, a na koje uglavnom nije odgovoreno.¹⁷

U međuvremenu su takvi konvencionalni izvanjezični ekvivalenti jezičnog izraza sistematski istraživani. Najpoznatiji su radovi Ekmana i Friesena, koji ove fenomene nazivaju »emblemima« i razgraničavaju ih u (1969) od drugih formi tzv. neverbalne komunikacije pomoću kriterija uporabe, podrijetla i kodiranja (*usage, origin, coding*). Prema ovim kriterijima emblemima imaju načelno iste osobine kao i jezični znakovi. Prvo po kriteriju podrijetla emblemima se uče kao i jezik, za razliku od refleksa i antropološki uvjetovanih oblika ponašanja,

koji su zajednički svim članovima vrste; /.../ tako se na primjer bez obzira na kulturu koriste ruke, s nekim pomagalom ili bez njega, da bi se hrana stavila u usta.¹⁸

Drugo po kriteriju kodiranja, koji Ekman i Friesen definiraju prema principu označitelja i označenog u klasičnoj strukturalističkoj lingvistici odnosno semiotici:

Vanjski kod je onaj u kome čin označuje ili stoji umjesto čega drugoga, a kodiranje može biti arbitrarno ili ikonično. Vanjski kod i nije kod u smislu da on ne stoji umjesto čega drugoga nego JEST njegov označitelj; značenje čina je unutarnje svojstvo same radnje¹⁹,

emblemima su kao i jezični znakovi vanjski, ali za razliku od ovih mogu biti ili arbitrarni ili ikonični. No najvažniju razliku između emblemima i ostalih oblika neverbalne komunikacije autori ustvrđuju prema kriteriju uporabe: emblemima se rabe intencionalno u određene komunikativne svrhe na osnovi svog konvencionalnog značenja²⁰ i pritom su s odgovarajućim jezičnim oblicima izraza

17 That is, it may be the case in some society that shrugging the shoulders in such a situation when one is not indifferent will be regarded as a misuse just as much as saying 'What difference does it make?' without really being indifferent. The question as to the extent to which such rule-governed non-linguistic communication exist in our society and in other societies is a largely unanswered question of considerable interest. (ib.)

18 common to all members of the species; [...] /f/or example, regardless of culture the hands will be used, with or without an implement, to place food in the mouth. (1969: 59)

19 An extrinsic code is one in which the act signifies or stands for something else, and coding may be arbitrary or iconic. An intrinsic code is in a sense no code in that the act does not stand for but IS its significant; the meaning of the act is intrinsic to the action itself (60, istaknuto u originalu).

20 People are almost always aware of their use of emblems; that is, they know when they are using an emblem, can repeat it if asked to do so, and will take communicational responsibility for it. Similarly, the use of an emblem is usually an intentional, deliberate effort to communicate. (63) [...] /E/mblematic status is determined by the shared decoded meaning and the conscious intentional usage across some group of individuals. (64)

funkcionalno ekvivalentni²¹. Za uporabu emblema vrijede dakle, kako bi Alston rekao, pravila iste vrste kao i za jezične oblike izraza.

Vratimo se na Alstonov primjer, gestu *slegnuti ramenima*. Glavni problem kod rekonstrukcije pravila uporabe ove geste je u tome da spomenuti stav ravnodušnosti nikako nije jedino značenje koje se ovom gestom konvencionalno može izraziti. Tako su npr. u njemačkim rječnicima navedena između ostalih sljedeća značenja ove geste (*Achselzucken*) u Njemačkoj: izraz omalovažavanja, prijezira, uobraženosti, odbacivanja, poruge, nadmoćnosti, mrzovolje, bespomoćnosti, zbunjenosti, rezignacije, očaja, sažaljenja, suosjećanja, neznanja, sumnje, nerazumijevanja, itd. Na izraz kojeg od ovih psihičkih stanja se dakle obvezuje onaj tko slegne ramenima? Time dolazimo do problema mnogoznačnosti konvencionalnih oblika izraza koji se analitičkim aparatom tzv. ortodoksne teorije govornog čina²² po mom mišljenju ne može riješiti na zadovoljavajući način. Konkretno pokušat ću u daljnjem tekstu pokazati da ne postoji takva situacija (*certain kind of situation*) u kojoj bi se po Alstonu onaj tko slegne ramenima ili izvede neku drugu konvencionalnu gestu obvezao na izraz nekog *određenog* psihičkog stanja kao što su gore navedena. Zbog toga se gestikulatoru ne može ni predbaciti da nije izrazio jedan određeni stav ako se pokaže da nije zaista zauzeo taj stav, a što je po Alstonu »test« za dokazivanje konvencionalnosti jednog izraza u dotičnom značenju.

Jedna moguća interpretacija Alstonova pojma situacije (*certain kind of situation*) jest dijaloški kontekst u kojemu je gesta izvedena. A ovdje je problem u tome da spontani izraz osjećaja i stavova kakvi su gore navedeni iz konvencionalnog komunikativnog potencijala geste *slegnuti ramenima* ne stoji ni u kakvom konvencionalnom odnosu sa svojim dijaloškim kontekstom u onom smislu u kojemu npr. ilokucijski tipovi pristajanja, odobravanja, prihvaćanja odnosno odbacivanja, nijekanja, poricanja stoje sa svojim dijaloškim prethodnicima (npr. prijedlogom ili tvrdnjom), ili u kojem npr. pitanje stoji s odgovorom kao svojim konvencionalnim, logičnim dijaloškim parom (u smislu ilokucijske logike, tj. komunikativnog smisla pojedinih ilokucijskih tipova)²³. Jedino takvo konvencionalno značenje u smislu dijaloške dobroformiranosti²⁴ gesta *slegnuti ramenima* ima u svezi s pitanjem, u kontekstu s kojim znači neznanje:

Govornik 1: *I što sad?*

Govornik 2 slegne ramenima.

A eventualni dodatni izraz jednog od gore navedenih emocionalnih stanja ili stavova uz izraz neznanja sliježući ramenima ne stoji ni u kakvoj logičnoj vezi s pitanjem kao ilokucijskim tipom. Drugim riječima govornik 2 se u navede-

21 riječima autora: »[...] an emblem [...] could be replaced with a word or two without changing the information conveyed.« (63)

22 Alston, Austin, Searle

23 v. o tome Searle/Vanderveken (1985)

24 njem. *dialogische Wohlgeformtheit* (Hundsnurscher 1980), prema *wellformedness* Chomskoga u području sintakse

nom kontekstu obvezuje samo da je gestom izrazio neznanje, a ne i neko emocionalno stanje ili stav. Općenito spontani izraz osjećaja čini se da je potpuno neovisan o ilokutivnoj kvaliteti svog dijaloškog prethodnika i zato nesistematičan, tj. fenomen na *parole*- ili *token*-razini govornog čina: izraz osjećaja po svojoj ilokucijskoj logici nema nekog karakterističnog dijaloškog konteksta koji bi dostatno indicirao kvalitetu izraženog osjećaja i time obvezao aktera (u ovom slučaju gestikulatora) na izraz jednog određenog osjećaja — osim ako ovaj nije indiciran drugim, jednoznačnim konvencionalnim sredstvima:

G1: *I što sad?*

G2 (sliježući ramenima): *To je tvoj problem!*

G1: *Stigao je savjetnik!*

G2 (sliježući ramenima): *Pa što onda?*

Druga moguća interpretacija Alstonova pojma *certain kind of situation* bile bi karakteristične okolnosti za samu izraženu emociju (dok su okolnosti za izraz emocije, dakle njegov dijaloški kontekst, nekonvencionalni, kao što je upravo prikazano). Tako je npr. karakteristična okolnost za spomenuti stav ravnodušnosti nepogodenost dotičnim stanjem stvari odnosno nedostatak empatije ili suosjećanja s onim tko je tim stanjem pogoden. Takve karakteristične okolnosti za pojedine emocije i stavove međutim također nisu stvar nekakvih jezičnih konvencija u smislu karakterističnih uvjeta za pojedine tipove jezičnih (ilokutivnih) činova kakav je npr. da onaj tko kaže *Pada kiša* zaista i vjeruje / zna da pada kiša ili da onaj tko moli nekoga za nešto zaista i želi da mu ovaj to učini, i sl., a ako ovi uvjeti znanja odnosno želje nisu ispunjeni, onda se i ne radi o ilokutivnim činovima tvrdnje odnosno molbe (nego npr. laži odnosno himbe). Drugim riječima takvi uvjeti su konstitutivni za »jezične igre« (*Sprachspiele*)²⁵ tvrdnje, molbe, laži ili himbe i time konvencionalni. Određeni broj takvih uvjeta nuždan je i dostatan za navedene ilokucijske tipove²⁶. Nasuprot govornim činovima emocije nisu konvencionalni fenomeni, pa tako ni karakteristične okolnosti za pojedine emocije i stavove nisu stvar konvencije, nego određenih psihičkih pravilnosti ili navika. Za pojedine emocije mogu se doduše kao i za pojedine tipove govornih činova rekonstruirati njihovi nužni konstitutivni uvjeti, ali ne i dostatni. Tako je npr. za emociju kajanja po Searleu (1983: 53) karakteristično u smislu nužnih uvjeta za ovu emociju da se nešto (*p* u formuli dolje) desilo što nismo bili željeli, a da smo za to sami odgovorni:

kajanje (*p*) → vjera (*p*) & želja ($\sim p$) & vjera (ja sam odgovoran za *p*)

25 Wittgenstein (1984a)

26 Nužne i dostatne uvjete za različite konstativne tipove govornih činova rekonstruirao je Rolf (1984), za molbe, naredbe i ostale direktivne tipove usp. Hindelang (1979), za obećanja, prijetnje, prisege i ostale tzv. komisivne tipove Graffe (1990), za tzv. ritualne ekspresivne tipove (izrazi sućuti, čestitanja, pozdravi, isprike, i dr.) Marten-Cleef (1991).

Obratno međutim, ako se nešto desilo što nismo bili željeli, a da smo za to sami odgovorni, nisu dostatni uvjeti za emociju kajanja, strelica iz gornje formule ne vrijedi dakle u oba smjera:

kajanje (p) \leftrightarrow vjera (p) & želja ($\sim p$) & vjera (ja sam odgovoran za p)

Drugim riječima ako je ispunjenost takvih uvjeta za jednu određenu emociju primatelju njezina neverbalnog konvencionalnog izraza i poznata, interpretacija posljednjeg kao izraz te emocije uvijek se može problematizirati jer navedeni uvjeti nisu i dostatni za tu emociju.

4. Nekonvencionalni izvanjezični izraz

Za konvencionalni (jezični ili izvanjezični) izraz u teoriji govornog čina smatra se onaj koji svoj ilokutivni potencijal ima na razini jezičnog sistema (engl. *type*–, franc. *langue*–razini). U skladu s time uporaba takvog izraza u značenjima koja su izvan njegova ilokutivnog potencijala na sistemskoj razini predstavljat će nekonvencionalnu uporabu tog izraza. Jedan od naših primjera bila je rečenica *Pada kiša*, koje izričaj na sistemskoj razini ima značenje tvrdnje (po Searleu), a to značenje pokazuju određena jezična sredstva kakva su (takoder po Searleu) izjavni način i intonacija,²⁷ međutim u određenim okolnostima ta se rečenica može upotrijebiti i u značenju savjeta sugovorniku da ponese kišobran ako izlazi van, ili da ne izlazi jer pada kiša, itd. Naš izvanjezični primjer bila je gesta *slegnuti ramenima*, koja se konvencionalno rabi kao izraz neznanja, a izrazi različitih emocija ili stavova su nekonvencionalna značenja ove geste (ako pojam konvencionalnosti rabimo prema teoriji govornog čina, kako je gore prikazano).

A sad nas u ovom poglavlju zanimaju izvanjezična sredstva izraza koja za razliku od gore razmatranih na sistemskoj razini nemaju nikakvog ilokutivnog potencijala, međutim pod određenim okolnostima (na *token*– ili *parole*–razini govornih činova) mogu dobiti određena ilokutivna značenja. Unatoč načelnoj nesistematičnosti ovih posljednjih kao fenomena na *token*–razini ta izvanjezična nekonvencionalna sredstva vršenja ilokutivnih činova ipak se mogu u određenoj mjeri sistematično prikazati, i to po kriteriju osnove na kojoj takva sredstva u određenim okolnostima mogu dobiti ilokutivna značenja. U ovom smislu se ti izvanjezični oblici izraza mogu podijeliti u barem tri grupe. Prvu grupu čine oblici izraza koji tipski imaju jedno primarno tzv. prirodno značenje (prema Griceovoj dihotomiji *prirodno vs. ne-prirodno značenje*). Zbog ograničenog prostora bit će (u odjeljku 4.1) razmatrani samo oblici izraza koji primarno imaju značenje prirodnog izraza emocija, a primjer će biti smijeh koji primarno ima značenje prirodnog izraza radosti, međutim pod određenim okolnostima

²⁷ Je li tvrdnja zaista (jedino) značenje izričaja navedene rečenice na sistemskoj razini i jesu li takva značenja zaista naznačena takvim jezičnim sredstvima kao što su navedena, o tome u lingvističkoj pragmatiki postoje brojne diskusije, o čemu pišem u Karabalić (1994: 64–72).

može dobiti i određena ilokutivna značenja. Ostali oblici prirodnog izraza, naime prije svega reprezentacije određenih sadržaja kakve su slike ili crteži ili gestički deiktički izraz (*pokazati na nešto rukom, glavom, očima*) neće biti razmatrani. Drugu grupu, o kojoj će biti riječi u odjeljku 4.2, čine oblici ponašanja koji za razliku od prve grupe tipski nemaju nikakvo značenje, dakle uopće nisu znakoviti, ali pod određenim uvjetima isto kao i oblici izraza iz prve grupe mogu dobiti određena ilokutivna značenja. I konačno treću grupu (4. 3) čine oblici izraza koji svoja ilokutivna značenja u određenim okolnostima zahvaljuju odstupanjima od izvjesnih standarda ili pravila međuljudske komunikacije ili ponašanja u širem smislu. Primjeri će biti između ostalih šutnja u kontekstu pitanja, koja predstavlja odstupanje od pravila da se na pitanje daje odgovor, i time dobiva određena ilokutivna značenja, te odstupanja od određenih standarda distance između sugovornika.

4.1 Nekonvencionalni izvanjezični oblici izraza s primarnim značenjem prirodnog izraza emocija: smijeh

Za razliku od oblika izraza kojima objektivno ne možemo upravljati kakve su *znojiti se* ili *drhtati od straha*, *pocrvenjeti od srama* i sl., smijeh spada u oblike ponašanja kojima objektivno možemo upravljati odnosno intendirati ih. Ovo je prema općoj teoriji akcije bitna osobina takvih oblika izraza kakav je smijeh jer omogućuje izraz veselja, razdraganosti i onda kada nismo i doista veseli i razdragani, dakle omogućuje simulaciju ovog psihičkog stanja, odnosno omogućuje i zatomljenje izraza kada smo zaista razdragani, a to ne želimo pokazati. Na ovoj mogućnosti zasnivaju se i određena pravila, koja npr. Ekman i Friesen (1969) rekonstruiraju pod pojmom *display rules*, a kojima su u određenim komunikativnim situacijama regulirane takve forme ponašanja kakav je smijeh (i plač i sve ostale forme prvobitno prirodnog, spontanog emocionalnog izraza) — kada se očekuje da se nasmijemo ili kada smijeh nije na mjestu. Tako se npr. očekuje da se nasmijemo i na vic koji zapravo smatramo lošim. Obratno smijeh se u određenim okolnostima negativno sankcionira ako se npr. protumači kao zluradost, itd.

U određenim okolnostima smijeh uz svoje osnovno značenje izraza radosti može imati i druga komunikativna ili ilokutivna značenja. Tako npr. izraz razdraganosti u kontekstu *Na njegove prijetnje samo se smijala* globalno ima značenje negativne reakcije na prijetnje (negativne iz perspektive onoga koji prijetiti) i funkcionalno je ekvivalentan s odgovarajućim jezičnim izrazima (npr. *Baš me briga!*, *Samo ti pričaj!*, *Meni ti ne možeš prijetiti!*, i sl.). Ili npr. u završnoj sceni pripovijetke *Mali gospodin Friedemann* Th. Manna naslovnom junaku žena izražava (među ostalim) smijehom svoje odbijanje, nakon što joj se ovaj pokušao približiti (v. citat na kraju ovog članka). Karakteristično je da smijeh u takvim situacijama kada dobiva određena ilokutivna značenja uvijek zadržava i svoje osnovno značenje emocionalnog izraza, koje se već prema ilokutivnom značenju modificira (u primjerima gore: uz opću emocionalnu kvalitetu razdraganosti dolaze i momenti podcjenjivanja odnosno prijezira). Time smijeh kao oblik ilokutivnog čina predstavlja po mom mišljenju pravi primjer za već spo-

menute indirektno vršene ilokutivne činove, za koje je po Searleu (1979b) općenito karakteristično da njima govornici više misle nego što doslovno kažu, da se tu drugim riječima istovremeno vrše dva ili više ilokutivnih činova — po Searleu »primarni« i »sekundarni« —, što je u gornjim primjerima sa smijehom zaista i slučaj, naime izraz razdraganosti koji istovremeno u konkretnim okolnostima ima i određene ilokutivne vrijednosti.

4.2 Izvanjezični oblici izraza bez primarnog značenja

Za razliku od smijeha i drugih oblika prirodnog izraza osjećaja koji imaju ilokutivna značenja u određenim okolnostima na osnovi tog svog primarnog prirodnog značenja postoje i izvanjezični oblici vršenja ilokutivnih činova koji tipski, tj. sami po sebi nemaju nikakva značenja. Osim toga za razliku od smijeha i sličnih oblika, koje uvijek zbog njihova prvobitnog nekonvencionalnog, prirodnog značenja možemo smatrati nekonvencionalnim sredstvima vršenja ilokutivnih činova, oblici ponašanja ove druge grupe mogu biti i konvencionalna sredstva vršenja ilokutivnih činova. Primjer je zviždanje, koje kao tip ponašanja nema ni neko nekonvencionalno ni bilo kakvo drugo značenje, ali u određenim institucionaliziranim kontekstima kao što su različite javne priredbe (športske, koncertne i općenito scenske, politički skupovi, i sl.) predstavlja konvencionalno sredstvo izraza oduševljenja ili protesta (*Grupa je pozdravljena oduševljenim zvižducima iz publike.; Govornika su izviždali.*). Jedan drugi primjer je glasovanje podizanjem ruke, dok je ova radnja dizanja ruke sama po sebi, tj. izvan ovog i sličnih institucionaliziranih konteksta, neznakovita. Uporaba i razumijevanje takvih izvanjezičnih oblika izraza u navedenim kontekstima funkcionira kao i kod konvencionalnih jezičnih i dijela izvanjezičnih oblika izraza razmatranih u 2. i 3. poglavlju ovog članka.

Spomenute radnje zviždanja i podizanja ruke su nekonvencionalni oblici izraza onda kada njihovo značenje počiva na privatnim dogovorima ili iskustvima, npr.:

S glasno zazviždi svom ocu (= H) u vrt da bi ga time, kao što mu je ovaj naložio, izvijestio da je očekivani posjet stigao. (Meggle 1981: 9)
 Pretpostavimo da smo se ti i ja unaprijed dogovorili da ako podignem ruku, taj čin vrijedi kao znak da se radi o tome i tome. Pretpostavimo da ti u nekom vojničkom kontekstu stojeći na brdu dajem znak da se neprijatelj povukao, a sukladno dogovoru dajem ti taj znak podižući ruku.²⁸

28 Suppose that you and I have arranged in advance that if I raise my arm that act is to count as a signal that such and such is the case. Suppose, in a military context, I signal to you on one hill while I am standing on another hill that the enemy has retreated, and by prearrangement I signal this by raising my arm. (Searle 1983: 167)

4.3 Izvanjezični oblici ilokutivnih činova na bazi tzv. regulativnih pravila

Treća grupa izvanjezičnih oblika izraza zahvaljuje svoja ilokutivna značenja pod određenim uvjetima odstupanjima od izvjesnih općih pravila komunikativnog ponašanja koja s obzirom na Searleovo (1969: 2.5) razlikovanje između »konstitutivnih pravila«, karakterističnih za jezičnu komunikaciju u užem smislu,²⁹ i »regulativnih pravila«, kojima su regulirani uzusi socijalnog ponašanja u širem smislu, možemo smatrati regulativnim pravilima. Iako su i konstitutivna i regulativna pravila konvencionalna, pojam konvencionalnog sredstva vršenja ilokutivnih činova definira se u teoriji govornog čina samo u navedenom užem smislu konstitutivnih pravila karakterističnih za uporabu jezičnih sredstava, tako da i oblike izraza razmatrane u ovom odjeljku smatramo nekonvencionalnima s obzirom na to da oni, kako je rečeno, svoja ilokutivna značenja u određenim okolnostima zahvaljuju odstupanjima od izvjesnih općih pravila socijalnog ponašanja.

Oblike izraza ove treće grupe možemo podijeliti u više podgrupa, i to po kriteriju vrste regulativnih pravila od kojih pojedini oblici izraza odstupaju i time dobivaju svoja značenja.

Prva podgrupa je u svezi s određenim pravilima ponašanja kod *jezične* komunikacije. Paradigmatičan primjer je šutnja, koja npr. u kontekstu pitanja kao neodgovaranje predstavlja odstupanje od regulativnog pravila da se na jedno pitanje dade odgovor (usp. *Ostao mu je dužan odgovora, Nije ga udostojio nikakvog odgovora*). Općenito, dakle u drugim jezičnim kontekstima, šutnja je odstupanje od pravila da se na govorni čin sugovornika na neki način (jezično) reagira (*Šutke je prešao preko njegove primjedbe, Šutio je na sva njezina predbacivanja, Takva zadirkivanja uvijek je šutke podnosio*).

Raspon ilokutivnih značenja koji šutnja u različitim okolnostima može imati razmjerno je širok. Tako su npr. u njemačkim rječnicima navedena sljedeća moguća značenja šutnje u Njemačkoj: *nijemo pitanje, spočitavanje, nijema zahvala, optužba, nijemi protest, pozdrav; osjetio sam njegovo nijemo preklinjanje* (Goethe), *nijemi prijekor njegova strogog lica* (Cramer); *nijemo odbijanje, Smijem li vašu šutnju smatrati pristankom?, Onaj tko šuti, suglasan je., Nikakav odgovor je isto odgovor., Šutnjom se kaže mnogo*, itd. Za ovo posljednje usp. jedan naš primjer:

— Ja ne znam! Meni ta žena ide na živce! Ona nije dobar čovjek!
Šutnja. Dim cigarete. Nijemi hod od prozora do klavira. Pauza. Schumann: Fantazija. (Krlježa, 103)

Jedna od prvih stvari koje bi trebalo primijetiti naočigled ove liste mogućih značenja šutnje jest da ona obuhvaća i međusobno suprotna značenja, npr. pristanak s jedne i odbijanje s druge strane. Primjer za dijaloški kontekst šutnje

²⁹ v. poglavlje 2. ovog članka

u prvospomenutom značenju pozitivne reakcije, kada jezična reakcija u načelu nije nužna, jest zahtjev ili molba govornika G1 da njegov sugovornik G2 nešto učini: već ako G2 to doista i učini, a da nije ništa rekao, pozitivno je reagirao na govorni čin svog sugovornika. Za razliku od ovakvog nijemog izvršenja zahtjeva, mogućnost nijemog izraza suglasnosti s nekom tvrdnjom međutim već je problematičnija, kao što npr. primjećuje Austin (1962: 80): »Postoje klasične sumnje u mogućnost prešutnog pristanka.«³⁰ Austin međutim ipak pokušava dokazati načelnu mogućnost izraza suglasnosti šutnjom u kontekstu tvrdnje time što u biti suprotstavlja komunikativni smisao pozitivne reakcije na jedan tzv. asertivni govorni čin kakav je tvrdnja komunikativnom smislu negativne reakcije u takvom kontekstu, dakle neslaganja s tvrdnjom, a koje se ne može izraziti samo šutnjom:

Ja mogu nešto usvojiti, iako toga nisam svjestan niti to kažem, u važnom opisnom smislu. /.../ Ako sam nešto usvojio, može biti da pritom nisam rekao ništa, /.../ nego jednostavno mirno sjedio u svom kutu na način na koji ne bih da sam dotičnu stvar poricao.³¹

Komunikativni smisao negativne reakcije na neku tvrdnju ne sastoji se naime samo u izrazu neslaganja s tom tvrdnjom, nego je u pravilu potrebno i obrazložiti to neslaganje, dok za pozitivnu reakciju jezik u načelu nije potreban:

G1: *Hrvatska je 1995. oružanom silom bila mogla povratiti Podunavlje.*
G2 (1) potvrdno kimne glavom.
(2) *zaniječe glavom.
(3) (niječući glavom): *Da se to tada pokušalo, Srbi bi isti čas bili dobili pojačanje iz svijeta.*

Slično je i s negativnom reakcijom na govorni čin direktivnog tipa (zahtjevi, molbe, naredbe, i sl.): ako sugovornik nije spreman učiniti što govornik od njega traži, on će to u pravilu morati obrazložiti, dakle jezično reagirati, dok se šutnja u ovom slučaju interpretira kao ignoriranje i u skladu s time negativno sankcionira.

Isto kao što je u literaturi problematizirana mogućnost izraza suglasnosti šutnjom, o čemu piše Austin, diskutabilna bi bila npr. i u rječnicima navedena mogućnost izraza zahvalnosti bez uporabe jezika: *nijema zahvala, bacila mu je jedan zahvalni pogled, zahvalila mu je smiješkom*. Kako da adresat tog pogleda ili smiješka razumije da mu je dotična zahvalna odnosno tim mu pogledom ili

30 There are classic doubts about the possibility of tacit consent.

31 I may be assuming something, though I don't realize it or say so, in the important descriptive sense. [...] /W/ith 'I was assuming that' I could have been assuming something without saying anything, /.../ but just by quietly sitting in my corner in a way in which I could not be just quietly sitting in my corner denying it. (87)

smiješkom zahvaljuje?³² Sami ovi neverbalni izrazi ne pružaju nikakvu indiciju ovog značenja — smiješak može svašta značiti, isto kao i pogled i nijemost –, za razliku od konvencionalnih, idiomatskih jezičnih izraza zahvalnosti (*Hvala!*, *Zahvaljujem!*, *Vrlo sam vam zahvalan.*, *Ovim ste me jako obvezali!*, *Vrlo ste ljubazni.*, i sl.). Hoće li adresat samo na osnovi znanja da su u konkretnoj situaciji ispunjeni uvjeti pod kojima ljudi u pravilu zahvaljuju moći zaključiti da mu se dotična osoba (iz gornjeg primjera, kojoj je npr. pridržao vrata dok ne prođe, našto ga je ona pogledala i nasmiješila mu se), tim pogledom i osmijehom zahvalila? U ovom primjeru možda i da, ali u drugim situacijama, tj. kad su u pitanju jači povodi za zahvalnost, samo pogled i smiješak vjerojatno neće biti dovoljni za izraz zahvalnosti, o čemu piše npr. Alston (1964: 17):

/.../ ako je moj jedini odgovor što si mi pomogao nositi tešku kutiju ljubazan smiješak, ne može se reći da sam izrazio zahvalnost za tvoju pomoć /.../. Zapravo mi se može predbaciti da je nisam izrazio.³³

Jedna druga podgrupa ove treće grupe izvanjezičnih sredstava izraza zahvaljuje svoja značenja pod određenim okolnostima (kao i šutnja) odstupanjima od izvjesnih komunikativnih pravila, s tom razlikom što se kod ove druge podgrupe ne radi isključivo o odstupanjima od pravila jezične komunikacije kao što je npr. (ne) dati odgovor na postavljeno pitanje, nego od pravila komunikacije, odnosno socijalnog ponašanja u širem smislu. Jedan od primjera su npr. odstupanja od pravila ponašanja u crkvi:

Na primjer razmotrimo slučaj čovjeka koji za vrijeme katoličke mise namjerno ustaje dok drugi sjede, opušteno se nasloni dok drugi kleče, i tako dalje. Za njega možemo reći da je izrazio prijezir prema misi čineći takve stvari.³⁴

Drugi primjer su pravila udaljenosti između sugovornika. Ovo je predmet tzv. proksemike ili semiotike prostora kao jedne od disciplina tradicionalne semiotike. Tako npr. Hall (1966; 1969) razlikuje četiri moguće udaljenosti između sugovornika: intimnu, osobnu, socijalnu i javnu.³⁵ Odstupanja od ovih kon-

32 *Biti zahvalan* je psihičko stanje, a *zahvaliti* govorni (ilokucijski) čin kojim govornik izražava to psihičko stanje.

33 [...] if my only response to your helping me carry a heavy box was a gracious smile, I would not be said to have expressed appreciation for your help [...]. In fact I might well be taken to task for not having expressed appreciation.

34 For example, consider the case of a man who during a Catholic service deliberately stands up when others are sitting, leans back in a relaxed fashion when others are kneeling, and so forth. Here we might say that he expressed his contempt for the service by doing these things (Alston 1964: 28).

35 U Americi pojedine udaljenosti (*distance*) iznose po Hallu:
1. intimna udaljenost: bliza 0–15 cm, daleka 15–40 cm;

vencionalnih udaljenosti mogu biti znakovita — kad netko sa socijalne prijede na osobnu ili čak intimnu udaljenost, ili obratno —, dok pridržavanje pravila udaljenosti nije znakovito, nego je tek pokazatelj jednog od četiri gore navedena socijalna odnosa koji postoje među sugovornicima.

Možemo li međutim reći da sam prijelaz od jedne udaljenosti na drugu može u određenim okolnostima imati značenje ilokutivnog čina? Jedan je kandidat za to prikazan po mom mišljenju u završnoj sceni pripovijetke *Mali gospodin Friedemann*, koja je gore u drugačijem kontekstu već spomenuta (odj. 4.1):

A tada se najednom propeo na svom sjedalu, zajecao, ispustio glas, žalopojan glas koji je ipak istovremeno imao u sebi i nešto oslobadajuće, i pao lagano pred njom na zemlju. Svojom rukom dodirnuo je njezinu koja je počivala kraj njega na klupi, i dok ju je sad držao, dok ju je hvatao i za drugu ruku, dok je ovaj mali čovjek potpuno nakaznog rasta drščući i tresući se ležao pred njom na koljenima i stiskao lice u njezino krilo, mucao je neljudskim, daščućim glasom:

'Ma Vi znate već... Pusti me... Ne mogu više... O Bože... O Bože...'

Nije se branila, nije se ni sagnula k njemu. Sjedila je visoko uspravljena, malo otklonjena od njega, a njezine male skupljene oči, u kojima kao da se zrcalio vlažni sjaj vode, gledale su ukočeno i napeto ravno naprijed, preko njega, u daljinu.

A onda, neočekivano, s jednim trzajem, uz kratki, ponosni, prezrivi smijeh otela je svoje ruke njegovim vrućim prstima, uhvatila ga za nadlakticu i postrance potpuno zbacila na zemlju, skočila na noge i nestala u aleji. (hrv. prijevod VK)

Neočekivani prijelaz s osobne na intimnu udaljenost i na kraju opet natrag s intimne na osobnu odnosno socijalnu udaljenost, kako bismo Friedemannov pokušaj približavanja ženi odnosno njezino odbijanje mogli opisati Hallovom terminologijom, možemo po mom mišljenju u ovom kontekstu smatrati ilokutivnim činovima. S ovim se u svakom slučaju bez sumnje možemo složiti oko ponašanja žene, koje u ovom kontekstu ima značenje ilokutivnog čina odbijanja.

5. Dva pitanja umjesto zaključka

I na kraju samo ćemo dodirnuti još dva pitanja vezana uz temu ovog članka.

U ovom razmjerno kratkom prikazu problematike konvencionalnosti izvanjezičnih oblika izraza s pozicija teorije govornog čina, primjeri za takve oblika izraza — geste, smijeh, šutnja, fizička udaljenost među sugovornicima, zviždanje, dizanje ruke — razmatrane su s gledišta njihove funkcionalne ekvivalen-

2. osobna udaljenost: bliza 45–75 cm, daleka 75–120 cm;

3. socijalna udaljenost: bliza 1,20 m–2,00 m, daleka 2,00 m–3,50 m;

4. javna udaljenost: bliza 3,50 m–7,50 m, daleka preko 7,50 m

tnosti s jezičnim oblicima izraza u ovom članku pojedinačno i izdvojeno iz cjelokupnog komunikativnog čina³⁶ koji se međutim, kao što je poznato iz komunikativne prakse, u pravilu vrši simultano jezičnim i nejezičnim oblicima izraza, a ovi posljednji su osim toga u pravilu kompleksni oblici izraza sastavljeni od različitih mimičkih, gestičkih i vokalnih elemenata. Kako dakle funkcioniraju takve »konfiguracije od simultano realiziranih različitih nejezičnih oblika izraza i jezičnih znakova« (Ungeheuer/Wegner 1977: 19)?

O stvaranju i funkcioniranju takvih »konfiguracija« pišu Richter i Wegner (1977: 221) globalno ovo:

Dva oblika izraza koji se potencijalno javljaju neovisno jedan o drugome stoje u odnosu konkomitantnosti kada pripadaju različitim disjunktним skupinama definiranim određenim obilježjima, a u aktualnoj komunikaciji se pojavljuju zajedno, i to tako da je pritom njihova funkcija bitno drugačija nego kad se pojavljuju odvojeno jedan od drugoga /.../.³⁷

Među različitim funkcijama nejezičnih komponenti takvih kompleksnih konfiguracija, koje su do sada opisane u literaturi o tzv. neverbalnoj komunikaciji,³⁸ s gledišta teorije govornog čina najvažnija bi bila semantička koju bismo, za razliku od spomenutih tradicionalnih teorija neverbalne komunikacije, razmatrali s gledišta su-indikacije ilokucijske vrijednosti cjelokupne konfiguracije u kojoj se dotični nejezični elementi pojavljuju.

Jedan primjer za takve kompleksne oblike izraza sastavljene od različitih nejezičnih elemenata je već citirana (odj. 4.3) završna scena iz Mannove pripovijetke. Središnje pitanje ovdje glasi, jesu li odnosno u kojoj mjeri su takve konfiguracije konvencionalizirane i time jedinice na *type-* ili *langue-*razini, ili je i u kojoj je mjeri njihovo stvaranje tek nesistematična pojava na razini pojedinačne konkretne komunikativne situacije (engl. *performance*). Ovim pitanjem ne mislimo na pojedinačne moduse (»kanale«) u kojima se pojavljuju pojedini nejezični elementi kompleksne konfiguracije (u primjeru iz Mannove pripovijetke simultano su realizirani: uzdrhtati, zajecati, dodirnuti, ležati na koljenima, dahtati, itd.), jer na ovoj »formalnoj« razini takve konfiguracije vjerojatno velikim dijelom nisu konvencionalizirane, iako to ponekad itekako mogu biti:

Tako jezični izrazi tuge bez popratnog 'tužnog lica' i 'mlohavog stava', bijesa bez napetosti u glasu, tjelesnom držanju i licu, sreće bez opušte-

36 »total speech act« (Austin 1962)

37 Zwei potentiell unabhängig voneinander auftretende Verhaltenselemente stehen in der Relation der Konkomitanz, wenn sie zu verschiedenen merkmalsorientiert bestimmten, disjunkten Mengen gehören und in aktueller Kommunikation zusammen auftreten, derart dass ihre Funktion dabei wesentlich anders ist als in Isolation voneinander /.../.

38 jedan od dosad najcjelovitijih prikaza je Nöth (1985)

nosti, za primatelja ne bi baš bili vjerodostojni. (Ungeheuer/Wegner 1977: 8)³⁹

Naše pitanje odnosi se naprotiv na »značenja« takvih pojedinih nejezičnih elemenata kakve vidimo u citiranom literarnom primjeru, ukoliko posjeduju vlastitu komunikativnu vrijednost kojom doprinose značenju cjelokupne konfiguracije: uolikoj mjeri ta pojedinačna značenja pojedinih nejezičnih pratitelja jezičnog izraza stoje u pravilnoj vezi sa značenjem cjelokupne konfiguracije (»pravilnoj« u smislu konvencionalnih pravila za uporabu formalnih sredstava vršenja ilokucijskih činova o kojima smo govorili u ovom članku)? Ovo pitanje moglo bi biti od znatnog interesa za sve koji se bave tzv. neverbalnom komunikacijom s gledišta lingvističke pragmatike, konkretno teorije govornog čina.

Drugo pitanje koje bi još vrijedilo istražiti jest kulturnospecifična strana neverbalnog iskazivanja, npr. pravila udaljenosti između sugovornika u individualističkim (o čemu se raspravlja u ovom članku) i kolektivističkim kulturama (kamo i nas ubrajaju).⁴⁰

Literatura

- Alston, William (1964): Expressing. In: Black, Max (ed.): *Philosophy in America*. London, 15–34.
- Austin, John L. (1962): *How to Do Things with Words*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Ekman, Paul / Friesen, Wallace V. (1969): The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding. In: *Semiotica* 1, 49–98.
- Graffe, Jürgen (1990): Sich festlegen und verpflichten. Die Untertypen kommissiver Sprechakte und ihre sprachlichen Realisierungsformen. Münster / New York: Waxmann.
- Grice, H. P. (1957): Meaning. In: *The Philosophical Review* 66, 377–388.
- (1968): Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning. In: *Foundations of Language* 5, 225–242.
- Hall, Edward T. (1966; 1969): *The Hidden Dimension*. Garden City: Anchor Books.
- Hindelang, Götz (1978): Auffordern. Die Untertypen des Aufforderns und ihre sprachlichen Realisierungsformen. Göppingen: Kümmerle.
- Hundsnurscher, Franz (1980): Konversationsanalyse versus Dialoggrammatik. In: H. Rupp und H.-G. Roloff (Hrsg.): *Akten des VI. Internationalen Germanisten-Kongresses Basel 1980. Teil 2*. Bern etc., 89–95.
- Karabalić, Vladimir (1994): »Ohne Worte Dinge tun«. Zu einer Theorie nonverbaler kommunikativer Akte. Göppingen: Kümmerle.
- Krleža, Miroslav: *Povratak Filipa Latinovicza. Roman*. (Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knjiga 93: Miroslav Krleža III.) Zagreb 1973: Zora / Matica hrvatska.
- Mann, Thomas: *Der kleine Herr Friedemann*. (Stockholmer Gesamtausgabe der Werke von Thomas Mann. Bd. 11: Die Erzählungen.) S. Fischer Verlag 1966, 77–105.

39 So wären empfangene verbale Zustandsbeschreibungen wie Trauer ohne begleitendes 'trauriges Gesicht' und 'schlafe Körperhaltung', Wut ohne Spannung in Stimme, Körperhaltung und Gesicht, Freude ohne Entspantheit für den Dekodierer nicht recht glaubwürdig.

40 Za upozorenje na ovo pitanje autor zahvaljuje recenzentu članka.

- Marten–Cleef, Susanne (1991): Gefühle ausdrücken. Die expressiven Sprechakte. Göppingen: Kümmerle.
- Meggler, Georg (1981): Grundbegriffe der Kommunikation. Berlin / New York: de Gruyter.
- Nöth, Winfried (1985): Handbuch der Semiotik. Stuttgart: Metzler.
- Richter, Helmut / Wegner, Dirk (1977): Die wechselseitige Ersetzbarkeit sprachlicher und nicht-sprachlicher Zeichensysteme. In: Posner, R. / Reinecke, H.-P. (Hrsg.): Zeichenprozesse. Semiotische Forschung in den Einzelwissenschaften. Wiesbaden: Athenaion, 215–231.
- Rolf, Eckard (1983): Sprachliche Informationshandlungen. Göppingen: Kümmerle.
- de Saussure, Ferdinand (²1967): Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin: de Gruyter.
- Searle, John R. (1969): Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Univ. Press.
- (1979): Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Univ. Press.
- (1979a): A taxonomy of illocutionary acts. In: Searle (1979), 1–29.
- (1979b): Indirect speech acts. In: Searle (1979), 30–57.
- (1983): Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind. Cambridge: Univ. Press.
- (1986): Meaning, Communication, and Representation. In: R. E. Grandy & R. Warner (eds.): Philosophical Grounds of Rationality. Intentions, Categories, Ends. Oxford: Clarendon Press, 209–226.
- / Vanderveken, Daniel (1985): Foundations of Illocutionary Logic. Cambridge: Univ. Press.
- Tugendhat, Ernst (1979): Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung. Sprachanalytische Interpretationen. Frankfurt: Suhrkamp.
- Ungeheuer, Gerold / Wegner, Dirk (1977): Aussersprachliche menschliche Kommunikation. In: Folia phoniatrica 29, 1–21.
- Wittgenstein, Ludwig (1984a): Philosophische Untersuchungen. (Werkausgabe in 8 Bänden. Bd. 1.) Frankfurt: Suhrkamp.
- (1984b): Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie. (Werkausgabe in 8 Bänden. Bd. 7.) Frankfurt: Suhrkamp.

On the conventionality of some forms of non-linguistic expressions

One of the main theoretical problems appearing in the analysis of so-called non-verbal communication from the standpoint of Speech act theory is the conventionality of some forms of non-linguistic expressions in certain so-called illocutionary meanings. After a summary presentation of the concept of conventionality as explained in Speech act theory, some conventional and unconventional uses of certain non-linguistic forms of expressions are reconstructed as examples: gesture shrug the shoulders, laughter, silence, physical distance from collocutor, and such expressions as whistling or raising hands (in the meaning eg. to whistle down and to vote, respectively).

Ključne riječi: *ilokucija, intencija, značenje, prirodno vs. ne-prirodno značenje, izraz emocija i stavova, jezična vs. regulativna pravila*

Key words: *illocution, intention, meaning, natural vs. non-natural meaning, expression of emotions and attitudes, rules vs. regularities*